

## ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Δημοφιλές ερευνητικό αντικείμενο στα τελευταία τριάντα χρόνια, η ταξιδιωτική γραμματεία των Νέων Χρόνων αποτελεί σήμερα ένα γραμματειακό σύνολο για το οποίο διαθέτουμε μια εξαιρετικά πλούσια διεθνή βιβλιογραφία. Οι επιστημονικές μελέτες που τη συγκροτούν αντιπροσωπεύουν μια μεγάλη ποικιλία προσεγγίσεων, η οποία αντανακλά το πολύπλευρο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η ταξιδιωτική γραμματεία ως ιστορική πηγή, ως σύνολο θεματικά συναφών αλλά ειδολογικά διαφορετικών κειμένων, ως πεδίο διαμόρφωσης ή προβολής φιλοσοφικών ιδεών, ιδεολογιών και εξουσιαστικών λόγων, ως τεκμήριο μιας πρώιμης ανθρωπολογίας και ως πολιτισμική μαρτυρία για την πρόσληψη του Ξένου ή του Άλλου.

Ακόμα και μία στοιχειώδης εποπτεία της βιβλιογραφίας για την ταξιδιωτική γραμματεία των Νέων Χρόνων στο σύνολό της θα απαιτούσε ένα πλαίσιο κατά πολύ ευρύτερο από αυτό μιας εισαγωγής. Η παρουσίαση που ακολουθεί δεν είναι συνεπώς εξαντλητική. Περιορίζεται στο ειδικό εκείνο κομμάτι της δευτερογενούς βιβλιογραφίας το οποίο συνδέεται άμεσα με το περιεχόμενο του ανά χείρας τόμου: στις μονογραφίες και στα βιβλιογραφικά εγχειρίδια<sup>1</sup> που αφορούν αποκλειστικά την ξενόγλωσση ταξι-

---

1. Η σχετική βιβλιογραφία περιλαμβάνει και πολλά άρθρα, δημοσιευμένα συνήθως σε επιστημονικά περιοδικά και, σπάνια, σε συλλογικούς τόμους. Ενδεικτικά θα γίνει λόγος για κάποιους από τους τελευταίους. Από τις μελέτες που έχουν ως αντικείμενο την ταξιδιωτική γραμματεία γενικά για την Οθωμανική Αυτοκρατορία λήφθηκαν υπόψη

διωτική γραμματεία για τον ελληνικό χώρο.<sup>2</sup> Στόχος της σύντομης αυτής εποπτείας είναι να δώσει το επιστημονικό στίγμα του παρόντος τόμου μέσα στο ταξίδι της έρευνας.

Η επιστημονική μελέτη της ταξιδιωτικής γραμματείας των Νέων Χρόνων για τον ελληνικό χώρο ξεκίνησε στη δεκαετία του 1920 μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της έρευνας για τα περιηγητικά κείμενα που αφορούσαν ταξίδια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Προδρομική θέση στη σχετική βιβλιογραφία κατέχει η μελέτη του Nicolae Jorga *Relations entre l'Orient et l'Occident* (1923).<sup>3</sup> Το 1925 κυκλοφόρησε το έργο του Émile Malakis *French Travellers in Greece*, η πρώτη μελέτη με ένα ειδικότερο ελληνικό ενδιαφέ-

---

μόνο εκείνες που έχουν εκδοθεί με τη μορφή βιβλίου και, επιπλέον, δεν περιορίζονται μόνο στο μουσουλμανικό στοιχείο της Αυτοκρατορίας.

2. Ως «ελληνικό χώρο» εννοώ το σύνολο των περιοχών της Βαλκανικής Χερσονήσου, της Μαύρης Θάλασσας, της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Μεσογείου στις οποίες απαντούν εγκατεστημένοι ελληνικοί πληθυσμοί από τον 16ο μέχρι τον 19ο αιώνα.

3. Ήδη στον 19ο αιώνα η ευρωπαϊκή ιστοριογραφία είχε αρχίσει να χρησιμοποιεί την ταξιδιωτική γραμματεία ως πηγή ιστορικών πληροφοριών. Παραδείγματα υπάρχουν και στον ελληνικό χώρο (Κ. Σάθας, Δ. Καμπούρογλου κ.ά.). Για τις μελέτες αυτές, ωστόσο, η ταξιδιωτική γραμματεία δεν αποτελούσε παρά μία μόνο από τις διάφορες πηγές τους. Και ο ίδιος ο Jorga, πριν δημοσιεύσει τις μελέτες του για τον περιηγητισμό, είχε αξιοποιήσει έναν πολύ μεγάλο αριθμό περιηγητικών κειμένων για τη συγγραφή του μνημειώδους έργου του *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* (1908-1913). Ανάμεσα στους μελετητές που χρησιμοποίησαν την ταξιδιωτική γραμματεία ως ιστορική πηγή αξίζει να μνημονευτεί και ο Stéphanos Clon, ο οποίος μάλιστα, καταγράφοντας σε ιδιαίτερη ενότητα της βιβλιογραφίας του τα περιηγητικά κείμενα που χρησιμοποίησε, συγκρότησε την πρώτη βιβλιογραφία της ταξιδιωτικής γραμματείας για τον ελληνικό χώρο· βλ. Stéphanos Clon, *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical*, Παρίσι: Masson, 1884 (= ανάτυπο από το *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*).

ρον, ενώ στα 1931 ακολούθησε μία ακόμη δημοσίευση του Jorga με τον τίτλο *Les voyageurs français dans l'Orient Europhéen*.

Η ελληνόφωνη επιστημονική βιβλιογραφία εγκαινιάστηκε το 1939 με το έργο της Ελένης Βουραζέλη *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, το οποίο αποτέλεσε για δεκαετίες σταθερό σημείο αναφοράς όσων Ελλήνων ερευνητών ασχολήθηκαν με το φαινόμενο του περιηγητισμού και τη σχετική γραμματεία. Η προσέγγιση της Βουραζέλη εμπνεόταν από τις μελέτες του Jorga και του Malakis. Όπως και εκείνες, εκδηλώνει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους γαλλόφωνους ταξιδιώτες και αντιμετωπίζει την «περιηγητική φιλολογία»<sup>4</sup> αποκλειστικά ως μεταλλείο πληροφοριών για το ιστορικό παρελθόν.<sup>5</sup>

Νέα ώθηση στην έρευνα της ταξιδιωτικής γραμματείας για τον ελληνικό χώρο έδωσαν στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ο Shirley Howard Weber και ο Terence Spencer. Ο πρώτος εξέδωσε το 1952 και το 1953 δύο καταλόγους με τις εκδόσεις περιηγητικών έργων για την ανατολική Μεσόγειο, των οποίων αντίτυπα φυλάσσονταν στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα.<sup>6</sup> Σημαντικό

---

4. Είναι ο όρος που χρησιμοποιεί η ίδια η Βουραζέλη. Στην ελληνική βιβλιογραφία δεν υπάρχει ακόμα συμφωνία στους όρους που χρησιμοποιούνται για να κατονομαστεί το σύνολο των περιηγητικών κειμένων ή τα επιμέρους είδη τους. Ο παρών τόμος χρησιμοποιεί και προτείνει μια κοινή, σταθερή ορολογία η οποία στηρίζεται σε ειδολογικά χαρακτηριστικά των κειμένων.

5. Αντιπροσωπευτικά βλ. Ελένη Βουραζέλη, *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, Αθήνα: χ.ε., 1939, σ. 105 κ.ε.

6. S. H. Weber, *Voyages and Travels in the Near East made during the XIX Century*, Πρίνστον: The American School of Classical Studies at Athens, 1952· του ίδιου, *Voyages and Travels in Greece, the Near East and Adjacent Regions made previous to the Year 1801*, Πρίνστον: The American School of Classical Studies at Athens, 1953.

μέρος των εκδόσεων αυτών προερχόταν από την εξαιρετική συλλογή του Ιωάννη Γεννάδιου, πρωτοπόρου της ελληνικής βιβλιοφιλίας.<sup>7</sup> Χάρη στους δύο καταλόγους του Weber, που βιβλιογραφούσαν έναν μεγάλο αριθμό εκδόσεων από τον 16ο μέχρι και τον 19ο αιώνα, συγκροτήθηκε για πρώτη φορά ένα corpus πηγών το οποίο μπορούσε να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό, τόσο αριθμητικά όσο και από πλευράς περιεχομένου, και ήταν συνεπώς επαρκές για να αποτελέσει τη βάση για συστηματικές μελέτες. Από τότε, και μέχρι το 1989, οι ερευνητές που ασχολήθηκαν με την ταξιδιωτική γραμματεία της ανατολικής Μεσογείου στηρίχθηκαν στον συλλεκτικό μόχθο του Γεννάδιου και, κυρίως, στον βιβλιογραφικό του Weber.

Η μελέτη του Terence Spencer *Fair Greece Sad Relic* (Λονδίνο 1954)<sup>8</sup> διεύρυνε τον ορίζοντα της έρευνας, καταδεικνύοντας τη σημασία των αγγλόφωνων πηγών, εμπλούτισε τον προβληματισμό για τα περιηγητικά κείμενα με νέα ερωτήματα, κυρίως για την πρόσληψη της ελληνικής Αρχαιότητας από την Αναγέννηση μέχρι και τον Ρομαντισμό, και ενίσχυσε την έρευνα του κινήματος του Φιλελληνισμού.

Μια αυξημένη ευαισθησία για την επίδραση φιλοσοφικών ή ιδεολογικών ρευμάτων και πολιτικών αντιλήψεων στα περιηγητικά έργα χαρακτηρίζει τις μελέτες που δημοσιεύτηκαν στα ακόλουθα χρόνια μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960. Η πιο αξιόλογη συμβολή είναι αναμφίβολα ο συλλογικός τόμος *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο που κυκλοφόρησε το 1968*, με επιλεγόμενα του Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά. Ο τόμος συνέβαλε στο να

---

7. Βλ. Leonora Navari (επιμ.), *Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 75 χρόνια. Έκθεση 75 πολύτιμων βιβλίων και χειρογράφων από τις συλλογές του Ιωάννη Γενναδίου*, Αθήνα: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, 2001. Η ελληνική έκφανση του συλλεκτισμού –φαινομένου σημαντικού στην ιστορία του βιβλίου– δεν έχει προσελκύσει ακόμα το ενδιαφέρον των μελετητών.

8. Μια ελληνική μετάφραση με τον τίτλο *Ο αγγλικός Φιλελληνισμός* κυκλοφόρησε στην Αθήνα το 1990.

αναγνωριστεί η αξία της ταξιδιωτικής γραμματείας ως ιστορικής πηγής από τους Έλληνες ερευνητές.

Σημαντικότεατο σταθμό για την έρευνα συνιστά η τετράτομη μελέτη που εξέδωσε στα 1970-1975 ο Κυριάκος Σιμόπουλος με τον τίτλο *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*.<sup>9</sup> Στο έργο αποδελτιώνεται και οργανώνεται θεματικά ένας εντυπωσιακός όγκος πληροφοριών από κείμενα περιηγητών για την ελληνική κοινωνία κατά την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας. Η μελέτη χρησιμοποιήθηκε ευρέως από την έρευνα και επιπλέον, όπως δείχνουν οι συχνές επανεκδόσεις της, βρήκε απήχηση και σε ένα ευρύτερο κοινό.<sup>10</sup> Σημαντικό χαρακτηριστικό του έργου, και ταυτόχρονα παράγοντας της εκδοτικής επιτυχίας του, είναι ότι ανέδειξε την αξία της ταξιδιωτικής γραμματείας ειδικά για την ιστορία του καθημερινού βίου στην ελληνική κοινωνία των προεπαναστατικών χρόνων. Ο λόγος για τον οποίο ακριβώς αυτή η πλευρά της ταξιδιωτικής γραμματείας προσέελυσε το ενδιαφέρον του Σιμόπουλου και στη συνέχεια των αναγνωστών του, δεν σχετίζεται μόνο με γενικότερες τάσεις της εποχής προς την έρευνα του «καθημερινού», όπως εκείνες που προωθούσε η σχολή των *Annales*, αλλά και με μία ιδιαιτερότητα της νεοελληνικής γραμματείας.

---

9. Ο Σιμόπουλος εξέδωσε λίγο αργότερα και μία δεύτερη μελέτη για τον περιηγητισμό, το πεντάτομο έργο του *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21 (1821-1829)*, Αθήνα: Στάχυ, 1979-1984.

10. Οι *Ξένοι ταξιδιώτες* του Σιμόπουλου, το συλλογικό έργο *Τόπος και Εικόνα* που κυκλοφόρησε αργότερα (7 τόμοι, Αθήνα: Ολκός, 1978-1985), όπως και η δημιουργία σειρών με μεταφράσεις ή φωτομηνιακές ανατυπώσεις περιηγητικών κειμένων από διάφορους εκδοτικούς οίκους (αδελφοί Γολίδη, Καραβίας, Στοχαστής) φαίνεται να συνδέονται με την ανάπτυξη ενός ελληνικού συλλεκτικού ενδιαφέροντος από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και μετά για τα περιηγητικά κείμενα και, κυρίως, για τα χαρακτηριστικά. Οπωσδήποτε συναφής είναι και η ανακάλυψη της αισθητικής αξίας των χαρακτηριστικών από ένα ευρύ ελληνικό κοινό την ίδια εποχή και η συνακόλουθη διάδοση της χρήσης τους στη διακόσμηση χώρων.

Η ιστορία του καθημερινού βίου, όπως και κάποιες εκδοχές της πολιτισμικής ιστορίας, τροφοδοτούνται από το ατομικό, προσωπικό βίωμα των ανθρώπων του παρελθόντος, γιατί αυτό είναι που επηρεάζεται από το μικρό, από το συνηθισμένο και το αυτονόητο, δηλαδή από το καθημερινό, και γι' αυτό το συγκρατεί, το απομνημονεύει. Πηγές πολύτιμες, που καταγράφουν και παραδίδουν το ατομικό βίωμα, είναι τα ημερολόγια, οι αυτοβιογραφίες, τα απομνημονεύματα και οι επιστολές (κυρίως οι ιδιωτικές), αλλά και κάποια άλλα είδη κειμένων, όπως οι αφηγήσεις ταξιδιών,<sup>11</sup> τα οποία μπορούν να παρουσιάζουν έναν περισσότερο ή λιγότερο έντονο αυτοβιογραφικό χαρακτήρα. Ωστόσο, ακριβώς τέτοια κείμενα είναι σπανιότατα στη νεοελληνική γραμματεία μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, καθώς η ανατίμηση και η χειραφέτηση του Υποκειμένου – βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη των αυτοβιογραφικών ειδών – πραγματοποιήθηκε στη νεοελληνική κοινωνία με μεγάλη καθυστέρηση. Η ανθολογία του Σιμόπουλου έδειξε ότι για την ιστορία του καθημερινού βίου η έλλειψη ελληνικών αυτοβιογραφικών κειμένων αντισταθμίζεται σε έναν βαθμό από τα κείμενα ξένων ταξιδιωτών.

Η δεκαετία του 1970 έχει να παρουσιάσει έναν ακόμη σημαντικό σταθμό: τη δημοσίευση της θεμελιώδους βιβλιογραφίας της Λουκίας Δρούλια για τον Φιλελληνισμό.<sup>12</sup> Αποκτώντας στέρεη υποδομή, η έρευνα του Φιλελληνισμού θα προσελκύσει στα χρόνια που θα ακολουθήσουν το ενδιαφέρον πολλών μελετητών και θα εξελιχθεί σταδιακά σε ένα ερευνητικό πεδίο το οποίο, αν

---

11. «Αφήγηση ταξιδιού» ονομάζω το είδος κειμένου που είναι γνωστό ως «relation de voyage» στα γαλλικά, «Reisebericht» στα γερμανικά και «travel account» στα αγγλικά και έχει ως κυρίαρχο θέμα ένα ταξίδι που είτε είναι αυθεντικό, είτε παρουσιάζεται στον αναγνώστη ως τέτοιο. Εδώ δεν εννοώ δηλαδή γενικά την αφήγηση ενός ταξιδιού που μπορεί να είναι ενσωματωμένη σε ένα ευρύτερο κείμενο με διαφορετικό κύριο θέμα.

12. Loukia Droulia, *Philhellenisme: Ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance grecque 1821-1833*, Αθήνα: Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1974.

και παρουσιάζει επικαλύψεις με την έρευνα της ταξιδιωτικής γραμματείας, είναι αυτόνομο.<sup>13</sup>

Στη δεκαετία του 1980 η έρευνα εμβάθυνε στις ήδη διαμορφωμένες κατευθύνσεις. Ενδεικτική για τη συνέχεια αυτή είναι η διατριβή της Κωνσταντίνας Φιλοπούλου-Δεσύλλα για την οικονομική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 16ο αιώνα με βάση τα περιηγητικά κείμενα,<sup>14</sup> όπως επίσης και η μελέτη του David Constantine για την πρόσληψη της ελληνικής Αρχαιότητας κατά τον 17ο και 18ο αιώνα και τη σχέση των περιηγητών και της ταξιδιωτικής γραμματείας με τον Κλασικισμό.<sup>15</sup> Δίπλα στη συνέχεια, εμφανίζεται ωστόσο μία νέα τάση:

Το ενδιαφέρον που είχε αναπτυχθεί στην ιστοριογραφία για την «εποχή των επαναστάσεων»<sup>16</sup> και τη δημιουργία των εθνών-κρατών εκδηλώνεται και στην έρευνα του περιηγητισμού με τη στροφή σε αφηγήσεις ταξιδιών τα οποία πραγματοποιήθηκαν στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η στροφή αυτή εκφράζεται στη διατριβή της Ελένης Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη *The*

13. Η σχετική διεθνής βιβλιογραφία είναι πλουσιότατη. Παραπέμπω εντελώς ενδεικτικά στη σειρά «Philhellenische Studien» που εκδίδεται με επιμέλεια του Ευάγγελου Κωνσταντίνου από τις εκδόσεις Peter Lang και περιλαμβάνει μέχρι στιγμής δεκατέσσερις τόμους, κυρίως πρακτικά συνεδρίων, με αντικείμενο τον Φιλελληνισμό.

14. Κωνσταντίνα Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγή για την οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, 1520-1566*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, 1984.

15. David Constantine, *Early Greek Travellers and the Hellenic Ideal*, Κάιμπριτζ: Cambridge University Press, 1984. Προς ανάλογη κατεύθυνση αλλά με έμφαση στην ιστορία της Αρχαιολογίας κινήθηκε λίγο αργότερα ο Richard Stoneman, *Land of Lost Gods. The Search of Classical Greece*, Λονδίνο: Hutchinson, 1987.

16. Το θεμελιώδες έργο του Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolution* είχε κυκλοφορήσει το 1962.

*Eve of the Greek Revival*,<sup>17</sup> που επιχειρεί να ανασυστήσει την ιστορική πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας στα κρίσιμα, άμεσα προεπαναστατικά χρόνια (1800-1821), αλλά και στο έργο της Φανής-Μαρίας Τσιγκάκου *The Rediscovery of Greece*,<sup>18</sup> το οποίο διερευνά τις σχέσεις του περιηγητισμού, ειδικότερα των ταξιδιωτών που ήταν επηρεασμένοι από τον Φιλελληνισμό, με τις εικαστικές τέχνες της εποχής του Ρομαντισμού.<sup>19</sup>

Η δεκαετία του 1980 είναι εκείνη που προετοίμασε τη μεγάλη δημοτικότητα που γνώρισε διεθνώς η ταξιδιωτική γραμματεία

17. Η διατριβή (1986) εκδόθηκε αργότερα: Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The Eve of the Greek Revival. British Traveller's Perceptions of the early Nineteenth-Century Greece*, Λονδίνο: Routledge, 1990.

18. Fani-Maria Tsigakou, *The Rediscovery of Greece: Travellers and painters of the Romantic Era*, Λονδίνο: Thames & Hudson, 1981.

19. Η έρευνα για τα ταξίδια ζωγράφων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αρχίζει πολύ νωρίς με το κλασικό έργο του Auguste Boppe *Les Peintres du Bosphore au dix-huitième siècle* (1911). Μετά τη μελέτη της Τσιγκάκου ακολούθησαν και άλλες με ανάλογη θεματική, από την ίδια ή από άλλους ερευνητές. Συχνά πρόκειται για καταλόγους εκθέσεων με πλούσιο υλικό και σχολιασμό. Βλ. λ.χ. Αριστέα Παπανικολάου-Christensen, *Athens 1818-1853. Views of Athens by Danish artists*, Αθήνα: Δήμος Αθηναίων, 1985, ή Fani-Maria Tsigakou – Anja Sibylle Dollinger, *Glanz der Ruinen. Die Wiederentdeckung Griechenlands in Gemälden des 19. Jahrhunderts. Aus den Beständen des Benaki Museums, Athen, und des Rheinischen Landesmuseums Bonn*, Κολωνία: Rheinland Verlag, 1995. Η εν τω μεταξύ ιδιαίτερα πλούσια βιβλιογραφία που προέρχεται από την πλευρά της ιστορίας της τέχνης έχει να επιδείξει, εκτός από μελέτες που επικεντρώνονται στην έρευνα φαινομένων ή ρευμάτων, μελέτες που εστιάζονται σε μεμονωμένους καλλιτέχνες-ταξιδιώτες ή σε συγκεκριμένους γεωγραφικούς χώρους. Ως παραδείγματα τέτοιων μελετών αναφέρω ενδεικτικά το έργο των Marcel Roethlisberger – Renée Loche, *Liotard: Catalogue, sources et correspondance*, 2 τόμοι, Doornspijk: Davaco, 2008, για τον Ελβετό ζωγράφο Ζαν-Ετιέν Λιοτάρ (Jean-Étienne Liotard, 1702-1789) ο οποίος έζησε στην Κωνσταντινούπολη από το 1738 έως το 1743, και τη μελέτη της Ρίτας Κ. Σεβέρη, *Travelling Artists in Cyprus: 1700-1960*, Λονδίνο: Wilson, 2000.



ως ερευνητικό αντικείμενο στη δεκαετία του 1990. Τα ζητήματα ετερότητας και ταυτοτήτων, που άρχισαν τότε παγκοσμίως να απασχολούν ολοένα και περισσότερο την κοινή γνώμη και την πολιτική, έδωσαν το ερέθισμα για μια στροφή των ανθρωπιστικών επιστημών προς τη μελέτη των αναπαραστάσεων του Άλλου – του διαφορετικού κοινωνικά, εθνικά ή ως προς το φύλο. Το ενδιαφέρον εστιασθηκε στη διερεύνηση του τρόπου κατασκευής των εικόνων του Άλλου στα κείμενα και στη διασύνδεση των αναπαραστάσεων αυτών με τους ευρύτερους εξουσιαστικούς λόγους της κάθε εποχής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η ταξιδιωτική γραμματεία, ως πολιτισμική μαρτυρία για την επαφή με τον Άλλο, και άρα ως τεκμήριο για την πρόσληψη του Άλλου, προκάλεσε το έντονο ενδιαφέρον των ερευνητών.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, στον προβληματισμό για την ετερότητα και την εξουσία, ο οποίος είχε διαμορφωθεί μέσα από την ανθρωπολογία του Claude Lévy-Strauss με αφορμή το δίπολο «πολιτισμένοι» και «άγριοι», προστέθηκε η κριτική της ευρωπαϊκής πρόσληψης του μουσουλμανικού, ειδικότερα του αραβικού κόσμου, όπως διατυπώθηκε στο έργο του Edward W. Said *Orientalism* (1978). Η ιδεολογική κριτική της ταξιδιωτικής γραμματείας πήρε γόνιμα ερεθίσματα όχι μόνο από τον δομισμό και τη μετα-αποικιακή θεωρία αλλά και από άλλες θεωρητικές τάσεις, που εκφράστηκαν συχνά μέσω της έρευνας (των ιδιαίτερα πρόσφορων για το θέμα) ταξιδιωτικών κειμένων για την «Ανακάλυψη» της Αμερικής. Ενδεικτικό είναι εδώ το έργο του Tzvetan Todorov *La conquête de l'Amérique. La question de l'autre* (1982)<sup>20</sup> και το *Marvellous Possessions* (1988) του εκπροσώπου του νέου ιστορικισμού, Steven Greenblatt. Την ίδια εποχή, το ενδιαφέρον για τα ταξίδια και την ταξιδιωτική γραμματεία ενδυναμώθηκε και από την έρευνα για τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό η οποία

---

20. Αλλά και το μεταγενέστερο έργο του Todorov *Nous et les autres. La reflexion française sur la diversité humaine*, Παρίσι: Éditions du Seuil, 1989.

στράφηκε συστηματικά προς τα αντικείμενα αυτά, αξιοποιώντας παλαιότερες επιστημονικές του Paul Hazard (1878-1944) σχετικά με τον ρόλο που διαδραμάτισαν το ταξίδι και τα περιηγητικά κείμενα για την εκκοσμίκευση της ευρωπαϊκής σκέψης, για τη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού και τη μετάβαση στη μοντέρνα κοινωνία της πληροφόρησης.<sup>21</sup>

Το αυξημένο ενδιαφέρον για την ταξιδιωτική γραμματεία κατά τη δεκαετία του 1980 τεκμηριώνεται από τον μεγάλο αριθμό ερευνητικών προγραμμάτων που σχεδιάστηκαν ή εκπονήθηκαν τότε με αντικείμενο την ιστορία του ταξιδιού ή τα περιηγητικά κείμενα. Τα προγράμματα αυτά παρουσιάζουν μια μεγάλη ποικιλία μεθοδολογικών προσεγγίσεων και γεωγραφικών, χρονικών ή γλωσσικών οριοθετήσεων.<sup>22</sup> Το πρώτο πρόγραμμα για

---

21. Ο Hazard δίνει στο ταξίδι μια εμβληματική θέση για ολόκληρο το κίνημα του Διαφωτισμού: το περίφημο έργο του *La crise de la conscience européenne* (Παρίσι: Boivin, 1935) αρχίζει με ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στο ταξίδι, το οποίο μάλιστα επιγράφεται «De la stabilité au mouvement» (χρησιμοποιώ την έκδοση του 1961 από τις εκδόσεις Fayard). Η βιβλιογραφία για το ταξίδι και την ταξιδιωτική γραμματεία την εποχή του Διαφωτισμού είναι πλέον εξαιρετικά πλούσια· από τη δεκαετία του 1980 αναφέρω ενδεικτικά: Roger Chartier, «Les livres de voyage», στο Henri-Jean Martin – Roger Chartier – Jean-Pierre Vivet (επιμ.), *Histoire de l'Édition française*, 4 τόμοι, Παρίσι: Promodis, 1982-1986, τ. II, σ. 216 κ.ε. και τους συλλογικούς τόμους Wolfgang Griep – Hans-Wolf Jäger (επιμ.), *Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts*, Χαϊδελβέργη: Carl Winter, 1983, και Wolfgang Griep – Hans-Wolf Jäger (επιμ.), *Reisen im 18. Jahrhundert. Neue Untersuchungen*, Χαϊδελβέργη: Carl Winter, 1986.

22. Βλ. για παράδειγμα τα όσα αναφέρει το 1990 ως ένα είδος απολογισμού για τη Γαλλία ο François Moureau και τα οποία μπορούν να θεωρηθούν χαρακτηριστικά για το γενικότερο ενδιαφέρον για την ταξιδιωτική γραμματεία στη δεκαετία του 1980: F. Moureau, «Le voyage dans la recherche française: aspects théoretiques et directions d'études», στο Wolfgang Griep (επιμ.), *Sehen und Beschreiben. Europäische Reisen im 18. und frühen 19. Jahrhundert*, Χάιντε: Boyens, 1990, σ. 1-6.

την ταξιδιωτική γραμματεία για τα Βαλκάνια και την ανατολική Μεσόγειο εγκαινιάστηκε το 1986 στο Institut für Byzantinistik und Neogräzistik του Πανεπιστημίου της Βιέννης υπό την εποπτεία του νεοελληνιστή Gunnar Hering. Στόχος του ήταν η δημιουργία μιας βάσης δεδομένων με πληροφορίες για την ταξιδιωτική υποδομή (για τα οδικά δίκτυα, τα μέσα διακίνησης και τα καταλύματα) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 16ο και 17ο αιώνα.<sup>23</sup> Λίγο αργότερα ακολούθησε ένα φιλόδοξο πρόγραμμα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών υπό την εποπτεία της Λουκίας Δρούλια. Καρπός του είναι μια ηλεκτρονική τράπεζα δεδομένων με πληροφορίες για την ταξιδιωτική γραμματεία και τους ταξιδιώτες στα Βαλκάνια και την ανατολική Μεσόγειο από τον 15ο έως και τον 19ο αιώνα.<sup>24</sup> Τα ερευνητικά προγράμματα και η έκδοση στα 1989 του πρώτου από μία σειρά εξαιρετικών βιβλιογραφικών έργων της Leonora Navari,<sup>25</sup> προαναγγέλλουν τη

---

23. Βλ. Α. Αζέλης – Γ. Χατζηπαναγιώτη, «Κατάλογος τοπωνυμίων και καταλυμάτων σε περιηγητικά κείμενα του 16ου και 17ου αιώνα στη νότια Βαλκανική Χερσόνησο και στην Ανατολική Μεσόγειο», στο Λουκία Δρούλια κ.ά. (επιμ.), *Περιηγητικά θέματα. Υποδομή και προσεγγίσεις*, Αθήνα: Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1993 (= *Τετράδια Εργασίας* 17), σ. 157-319, κυρίως σ. 165-167.

24. Βλ. Λουκία Δρούλια, «Προλογικό Σημείωμα», στο Δρούλια κ.ά. (επιμ.), *Περιηγητικά θέματα*, σ. 9-15 και Ιόλη Βιγγοπούλου – Ράνια Πολυκανδριώτη, «Περιηγητικά κείμενα για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, 15ος-19ος αιώνας. Κατάλογος συντομευμένων τίτλων», στο Δρούλια κ.ά. (επιμ.), ό.π., σ. 23-155, [=κυρίως σ. 23-25. Για το εικονογραφικό κομμάτι του προγράμματος βλ. Ευγενία Δρακοπούλου, «Η εικονογράφηση των περιηγητικών εκδόσεων. Πρόγραμμα Καταγραφής του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών», στο Δρούλια κ.ά. (επιμ.), ό.π., σ. 427-440. Ανάλογα ερευνητικά προγράμματα εκπονήθηκαν και από άλλους φορείς, π.χ. από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη και από το Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα ή από το Τμήμα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Μύνστερ (Γερμανία).

25. Leonora Navari, *Greece and the Levant. The Catalogue of the Henry*

συστηματική ενασχόληση της έρευνας με ζητήματα υποδομής στις δύο επόμενες δεκαετίες. Ήδη το 1990 εκδόθηκε το ογκώδες έργο του Στέφανου Γερασίμου για τα πρώιμα ταξίδια στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πρόκειται για την πρώτη απόπειρα εξαντλητικής βιβλιογράφησης των ταξιδιωτικών κειμένων για την περιοχή αυτή, έντυπων και χειρογράφων, από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα. Τόσο η βιβλιογραφία, όσο και οι χάρτες με τα δρομολόγια των περιηγητών που περιέχει το έργο του Γερασίμου, το καθιστούν σημείο εκκίνησης και αναφοράς για την έρευνα του πρώιμου περιηγητισμού.<sup>26</sup>

Η δεκαετία του 1990 στάθηκε ίσως η πιο γόνιμη περίοδος για την έρευνα του περιηγητισμού διεθνώς. Όσον αφορά ειδικά στην ταξιδιωτική γραμματεία για τα Βαλκάνια και την ανατολική Μεσόγειο, τα θεωρητικά ερεθίσματα από την ευρύτερη ανάπτυξη της έρευνας για τον περιηγητισμό και την ταξιδιωτική γραμματεία, σε συνδυασμό με τη διαρκή βελτίωση της βιβλιογραφικής υποδομής, οδήγησαν στην ανανέωση των επιστημονικών προσεγγίσεων. Νέες προτάσεις διατυπώθηκαν κυρίως μέσα από μονογραφίες.<sup>27</sup>

---

*Myron Blackmer Collection*, Λονδίνο: Maggs, 1989. Στη δευτερογενή βιβλιογραφία για την ταξιδιωτική γραμματεία των Νέων Χρόνων για τα Βαλκάνια και την ανατολική Μεσόγειο, ο κατάλογος της συλλογής Blackmer αποτελεί το πρώτο βιβλιογραφικό έργο που έχει καταρτιστεί με βαθιά γνώση των κειμένων και στέρεες γνώσεις ιστορίας του βιβλίου και βιβλιολογίας. Εξίσου σημαντικά για την έρευνα είναι και τα μεταγενέστερα βιβλιογραφικά έργα της Navari, κυρίως ο δίτομος κατάλογος της συλλογής Atabey που κυκλοφόρησε με τον τίτλο *The Ottoman World* (Λονδίνο 1998) και ο κατάλογος της συλλογής Κοντομηνά, *Greek Civilization through the Eyes of Travellers and Scholars* (Αθήνα 2004).

26. Stéphane Yerassimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIV<sup>e</sup>-XVI<sup>e</sup> siècles)*. *Bibliographie, itinéraires et inventaires des lieux habités*, Άγκυρα: Imprimerie de la société turque de l'histoire, 1991.

27. Εκτός από μονογραφίες, κατά την ίδια δεκαετία κυκλοφόρησαν και αρκετά συλλογικά έργα. Βλ. ενδεικτικά τον ήδη αναφερθέντα τόμο Δρούλια κ.ά. (επιμ.), *Περιηγητικά θέματα*, τον τόμο Loukia Droulia –

Πρώτη χρονικά είναι η μελέτη του Δημήτρη Νικολαΐδη.<sup>28</sup> Στο επίκεντρό της βρίσκεται ο λόγος που αναπτύχθηκε στη Γαλλία για την Ελλάδα και τους Έλληνες στα χρόνια 1789-1814, μέσα στο πλαίσιο της γαλλικής πολιτικής στην ανατολική Μεσόγειο. Ο Νικολαΐδης αναδεικνύει και αναλύει τον αντιστικτικό τρόπο με τον οποίο δομούνταν, μέσα στο πλαίσιο του λόγου αυτού, τα αυτοστερεότυπα των Γάλλων και τα ετεροστερεότυπά τους για τους Έλληνες. Ο Γιώργος Τόλιας προσέγγισε τις αναπαράστασεις των Ελλήνων στα χρόνια 1794-1815 από την πλευρά των δικτύων.<sup>29</sup> Μελετώντας διεξοδικά σημαντικά γαλλικά περιοδικά της εποχής, όπως το *Magasin Encyclopédique*, τον *Mercure de France*, το *Le Mercure Étranger* και άλλα, εντόπισε και καταλογογράφησε τα ελληνόθεμα άρθρα που δημοσίευσαν στο παραπάνω διάστημα. Με αφετηρία τα κείμενα αυτά διερεύνησε τις σχέσεις και την επικοινωνία μεταξύ των συγγραφέων τους –γνωστών Γάλλων ελληνιστών και ταξιδιωτών ή Ελλήνων λογίων της διασποράς–, ανέδειξε τον διάλογο που ανέπτυξαν και ανέλυσε τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι κύκλοι αυτοί στην εικόνα που προέβαλλε ο γαλλικός τύπος της εποχής για τον ελληνισμό. Η Όλγα Αυγουστίνου ασχολήθηκε με την εικόνα των Ελλήνων στη γαλλική ταξιδιωτική γραμματεία, εστιάζοντας στον λόγο που αναπτύσσει η γραμματεία αυτή περί της ελληνικής Αρχαιό-

---

Vasso Mentzou (επιμ.), *Vers l'Orient par la Grèce avec Nerval et d'autres voyageurs*, Παρίσι: Klincksieck, 1993, ή τα πρακτικά Γιάννης Σαΐτας (επιμ.), *Mani. Témoignages sur l'espace et la société. Voyageurs et expéditions scientifiques XV<sup>e</sup>-XIX<sup>e</sup> siècle*, Αθήνα: Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1996.

28. Dimitri Nicolaïdis, *D'une Grèce à l'autre. Représentations des Grecs modernes par la France révolutionnaire*, Παρίσι: Les Belles Lettres, 1992.

29. Η μελέτη του Τόλιας εστιάζεται στον περιοδικό τύπο· ο συγγραφέας έχει αξιοποιήσει μεγάλο αριθμό ταξιδιωτικών κειμένων και υλικό από τα κατάλοιπα περιηγητών και γεωγράφων (λ.χ. Barbié du Bocage, Villoison): Georges Tolia, *La médaille et la rouille. L'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, Παρίσι/Αθήνα: Hatier, 1997 (διδακτορική διατριβή που υποστηρίχθηκε το 1992).

τητας και στην αλληλεπίδραση των περιηγητικών κειμένων και της γαλλικής λογοτεχνίας ως προς τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τους Έλληνες.<sup>30</sup> Η γράφουσα ασχολήθηκε με τα μοντέλα περιγραφής και αφήγησης στα γαλλόφωνα περιηγητικά κείμενα του 18ου αιώνα, διερευνώντας αφενός τη σχέση τους με τη Ρητορική και με τις ειδολογικές συμβάσεις της ταξιδιωτικής γραμματείας, αφετέρου τον ρόλο τους στη διαμόρφωση των αναπαραστάσεων του Άλλου στα περιηγητικά κείμενα. Παράλληλα, εντόπισε και μελέτησε τα στερεότυπα για τους Έλληνες στην ταξιδιωτική γραμματεία της εποχής του Διαφωτισμού, αναδεικνύοντας και ερμηνεύοντας τις μεταβολές που σημειώθηκαν στο περιεχόμενό τους, υπό την επίδραση της εκκοσμίκευσης της ευρωπαϊκής σκέψης, της θεωρίας του κλίματος και της πολιτικής θεωρίας του Μοντεσκιέ, του Αισθαντισμού του Ρουσσώ και των απόψεων του Βίνκελμαν για την ελληνική Αρχαιότητα.<sup>31</sup>

Κατά τη δεκαετία του 1990, εκτός από τις παραπάνω μονογραφίες που συνδύαζαν την πολιτισμική εικονολογία με ζητήματα ειδολογικά και με ζητήματα πρόσληψης, εκδόθηκαν και μελέτες για τις οποίες η ταξιδιωτική γραμματεία δεν ήταν αυτή καθ' αυτή αντικείμενο έρευνας αλλά αποτελούσε πηγή ιστορικών πληροφοριών για ένα διαφορετικό αντικείμενο. Η ενδιαφέρουσα μελέτη του Αναστάσιου Χάψουλα για την ελληνική παραδοσιακή μουσική κατά τον 18ο και 19ο αιώνα αποτελεί ένα καλό παράδειγμα.<sup>32</sup> Προς την κατεύθυνση της συγκέντρωσης

---

30. Olga Augustinos, *French Odysseys. Greece in French Travel Literature from the Renaissance to the Romantic Era*, Βαλτιμόρη: The John Hopkins University Press, 1994 (ελλ. μτφρ.: Μ.Ι.Ε.Τ., 2003).

31. Julia Chatzipanagioti-Sangmeister, "Graecia Mendax". *Das Bild der Griechen in der französischen Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts*, Βιέννη: Facultas, 2002 (διδασκτορική διατριβή που υποστηρίχθηκε το 1997).

32. Anastasios Hapsulas, *Informationen über das traditionelle griechische Musikleben in Reiseberichten des 18. und 19. Jahrhunderts*, Γκέτινγκεν: Ed. Re, 1997 (διδασκτορική διατριβή που κατατέθηκε το 1996).

ιστορικού υλικού κινήθηκε και η διδακτορική διατριβή της Ιόλης Βιγγοπούλου, η οποία αξιοποίησε τη βιβλιογραφική υποδομή που είχαν διαμορφώσει ο Γερασίμου και η Navari, προκειμένου να συγκεντρώσει πληροφορίες για διάφορες όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 17ου αιώνα.<sup>33</sup>

Σημαντική εξέλιξη στην πλούσια δεκαετία του 1990 συνιστά, τέλος, και η έκδοση μίας ανθολογίας της ελληνικής ταξιδιωτικής γραμματείας από την Αννίτα Π. Παναρέτου το 1995.<sup>34</sup> Το πεντάτομο αυτό έργο σηματοδοτεί τις απαρχές μιας συστηματικότερης ενασχόλησης με τα ελληνικά περιηγητικά κείμενα. Αν και η σχετική έρευνα έχει στο μεταξύ να επιδείξει αξιόλογες μελέτες, συνήθως για ειδικές κατηγορίες κειμένων,<sup>35</sup> λείπει ακόμα μια μονογραφία που θα προσφέρει συνολικότερη εποπτεία της νεοελληνικής ταξιδιωτικής γραμματείας.

Νέα ώθηση στην έρευνα των ξενόγλωσσων περιηγητικών κειμένων για την ανατολική Μεσόγειο έδωσε το 2002 η

33. Ioli Vingopoulou, *Le monde grec vu par les voyageurs du XVI<sup>e</sup> siècle*, Αθήνα: Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2004 (διατριβή που κατατέθηκε το 2000).

34. Αννίτα Π. Παναρέτου (επιμ.), *Ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία*, 5 τόμοι, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1995.

35. Αναφέρω ενδεικτικά τις ακόλουθες μελέτες: Σωτήρης Καδάς, *Προσκνητάρια των Αγίων Τόπων: δέκα ελληνικά χειρόγραφα 16ου-18ου αι.*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1986· του ίδιου, *Οι Άγιοι Τόποι. Εικονογραφημένα προσκνητάρια 17ου -18ου αι.*, Αθήνα: Καπόν, 1998· Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ελληνικά περιηγητικά κείμενα (16ος-19ος αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 6 (2000), σ. 155-180· Χαράλαμπος Α. Μηνάογλου, «Έλληνες Περιηγητές στην Ευρώπη του Διαφωτισμού», στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, 3 τόμοι, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2007, τ. Α', σ. 269-278· Maria Kostaridou, «*Hodoeporicon, Periegesis, Apodemia: Early Modern Greek Travel Writing on Europe*», στο Wendy Bracewell – Alex Drace-Francis (επιμ.), *Balkan Departures: Travel Writing from South-Eastern Europe*, Νέα Υόρκη/Οξφόρδη: Berghahn Books, 2009, σ. 25-46.

διδακτορική διατριβή της Μάιρης Ρούσσου-Sinclair, εξετάζοντας κείμενα γραμμένα από Βρετανούς και Βρετανίδες που επισκέφθηκαν την Κύπρο ή έζησαν στο νησί στα χρόνια 1878-1901. Η διατριβή, αξιοποιώντας ερεθίσματα από τη μελέτη της Mary Louise Pratt *Imperial Eyes* (1992), αποτελεί την πρώτη συστηματική προσέγγιση της ταξιδιωτικής γραμματείας για τον ελληνικό χώρο υπό την οπτική της φεμινιστικής θεωρίας, ενώ χειρίζεται, παράλληλα, στοιχεία της μετα-αποικιακής θεωρίας ως ερμηνευτικά εργαλεία.<sup>36</sup> Λίγο αργότερα, η διατριβή της Νάσιας Γιακωβάκη εστίασε σε μερικά από τα γνωστότερα γαλλόφωνα και αγγλόφωνα έργα της ταξιδιωτικής γραμματείας του 17ου και 18ου αιώνα, επιχειρώντας να ανιχνεύσει τη διαμόρφωση του σημασιολογικού περιεχομένου των όρων Ευρώπη και Ελλάδα και τη λειτουργία τους στο πλαίσιο της συγκρότησης των συλλογικών ταυτοτήτων στους Νέους Χρόνους.<sup>37</sup>

Η παρούσα βιβλιογραφική εποπτεία κλείνει με ένα εγχειρίδιο: τη δίτομη βιβλιογραφία της ταξιδιωτικής γραμματείας του 18ου αιώνα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία που δημοσίευσε η γράφουσα το 2006.<sup>38</sup> Η βιβλιογραφία αυτή επιχειρεί να καταγράψει όλα τα περιηγητικά κείμενα τα οποία γράφτηκαν στις ευρωπαϊκές γλώσσες (πλην των σλαβικών και της φινουγγρικής) με αφορμή ταξίδια που πραγματοποιήθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στα χρόνια 1700-1800. Για να μπορέσει η έρευνα να εξαγάγει συμπεράσματα σχετικά με την πρόσληψη των έργων, στόχος της βιβλιογράφησης ήταν ο εντοπισμός και η περιγραφή όλων των εκδόσεων κάθε έργου, στη γλώσσα του πρωτοτύπου

---

36. Mary Roussou-Sinclair, *Victorian Travellers in Cyprus: a garden of their own*, Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2002.

37. Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αι.*, Αθήνα: Εστία, 2004 (η διατριβή κατατέθηκε το 2001).

38. Julia Chatzipanagioti-Sangmeister, *Griechenland, Zypern, Balkan und Levante. Eine kommentierte Bibliographie der Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts*, 2 τόμοι, Οϊτίν: Lumpeter & Lasel, 2006.



αλλά και σε μετάφραση, από το έτος της πρώτης έκδοσης έως το 1900. Οι αναξιοποίητες ή άγνωστες πηγές που εντοπίστηκαν μέσα από την έρευνα για την κατάρτιση της βιβλιογραφίας έδωσαν την ιδέα για τη δημιουργία του ανά χειράς τόμου.

Ο τόμος έχει πρώτα απ' όλα ως στόχο του την ανανέωση των πηγών της έρευνας. Η μέχρι σήμερα έρευνα της ταξιδιωτικής γραμματείας για τον ελληνικό χώρο είναι σε μεγάλο βαθμό αγκιστρωμένη στις επιλογές και στις αξιολογήσεις που υποβάλλει ο κανόνας κειμένων που διαμόρφωσαν οι Ξένοι ταξιδιώτες του Σιμόπουλου. Οι μελέτες που συγκεντρώνονται εδώ αναδεικνύουν και αξιοποιούν έναν μεγάλο αριθμό νέων, μέχρι τώρα παντελώς άγνωστων πηγών.

Δεύτερος στόχος των μελετών του τόμου είναι να αναδείξουν την ποικιλία των δυνατών προσεγγίσεων της ταξιδιωτικής γραμματείας, τη σημασία και τη δυνατότητα της διεπιστημονικής έρευνας για το αντικείμενο αυτό. Κοινή μεθοδολογική αρχή των μελετών αποτελεί ωστόσο η αντίληψη ότι η διερεύνηση της ιδιαίτερης φύσης της εκάστοτε πηγής, δηλαδή η γνώση των ειδολογικών χαρακτηριστικών της, όπως επίσης των γραμματειακών και ιστορικών συνθηκών παραγωγής της, είναι απαραίτητες τόσο για την φιλολογική έρευνα της ταξιδιωτικής γραμματείας, όσο και για την αξιολόγηση των πληροφοριών που παραδίδουν τα περιηγητικά κείμενα για το ιστορικό παρελθόν.

Ο τόμος δομείται σε τρία μέρη. Με τους τίτλους «Ταξίδι», «Ταξιδιώτες» και «Ταξιδιωτική Γραμματεία», διακρίνονται τρία θεματικά σύνολα μελετών: το πρώτο επικεντρώνεται στη μελέτη των τύπων ταξιδιού και των υλικών συνθηκών της μετακίνησης, το δεύτερο στην έρευνα των δικτύων και στην προσωπογραφική έρευνα, το τρίτο, τέλος, στην έρευνα των περιηγητικών έργων ως κειμένων και ως ιστορικών πηγών.

Οι μελέτες που απαρτίζουν την ενότητα «Ταξίδι» διερευνούν δύο τύπους ταξιδιών. Ο Γιάννης Καραχρήστος πραγματεύεται το προσκυνηματικό ταξίδι των ορθοδόξων στους Αγίους Τόπους και παρουσιάζει άγνωστα μέχρι τώρα στοιχεία για τον αριθμό

των προσκυνητών, για τα δρομολόγια των πλοίων που τους μετέφεραν και για την οργάνωση της παραμονής τους στους Αγίους Τόπους. Η μελέτη ανασυστήνει τα στάδια της διεξαγωγής του προσκυνηματικού ταξιδιού, ενώ παράλληλα αναδεικνύει την κοινωνική λειτουργία της «ιεράς αποδημίας» στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν το προσκυνηματικό ταξίδι οι ξένοι παρατηρητές-ταξιδιώτες.

Ο Βασίλης Τσακίρης και ο Βασίλης Μακρίδης ασχολούνται στην από κοινού μελέτη τους με τα ταξίδια που πραγματοποιούσαν ορθόδοξοι μοναχοί με στόχο να συγκεντρώσουν χρήματα είτε για τις ανάγκες κάποιου εκκλησιαστικού ιδρύματος είτε για έναν κοινωνικό, φιλανθρωπικό σκοπό (λ.χ. απελευθέρωση σκλάβων). Οι δύο μελετητές διερευνούν την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση μιας ομάδας ιερωμένων που πραγματοποίησαν πολυάριθμα ταξίδια στην κεντρική Ευρώπη στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα. Στην ομάδα ανήκαν, μεταξύ άλλων, ο μυστηριώδης Αθανάσιος Δωρόσταμος, συνεργάτης του Γερμανού θεολόγου Γιάκομπ Έλσνερ (Jacob Elsnor ή Elßner), και ο τυχοδιώκτης Αθανάσιος στην υπηρεσία του οποίου εργάστηκε για ένα διάστημα ως διερμηνέας ο Ρουσσώ.

Και οι δύο μελέτες της πρώτης ενότητας συνεισφέρουν τόσο στην έρευνα των τύπων ταξιδιού, όσο και στην έρευνα του λόγου που αναπτύσσει η ξένη ταξιδιωτική γραμματεία για τους Έλληνες και την Ορθοδοξία. Ταυτόχρονα, εστιάζοντας σε δύο τύπους ταξιδιών οι οποίοι είναι αντιπροσωπευτικοί για τα ταξίδια που πραγματοποιούσαν οι Έλληνες κατά τον 18ο αιώνα, οι δύο μελέτες υπογραμμίζουν την ανάγκη μιας συστηματικής έρευνας του φαινομένου του ταξιδιού, όπως αυτό εκδηλώνεται στον ελληνικό χώρο κατά τους Νέους Χρόνους, και, βέβαια, την ανάγκη μιας συστηματικής βιβλιογράφησης και έρευνας της ελληνικής ταξιδιωτικής γραμματείας.

Η δεύτερη ενότητα του τόμου, υπό τον τίτλο «Ταξιδιώτες», επικεντρώνεται σε πρόσωπα και δίκτυα. Η πύκνωση των δικτύων λόγω της ανάπτυξης του εμπορίου, της ανόδου της αστι-

κής τάξης και της διαμόρφωσης νέων μορφών κοινωνικότητας αποτελεί σημαντικό φαινόμενο του 18ου αιώνα, θεμελιώδες για την κατονόησή του. Με αφορμή τον Γάλλο λόγιο έμπορο Πιερ-Ωγκυστέν Γκυσ (Pierre-Augustin Guys), την Αγγλίδα αριστοκράτισσα Ελίζαμπεθ Κρέιβεν (Elisabeth Craven) και τα πρόσωπα με τα οποία οι δύο ταξιδιώτες σχετίστηκαν κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην Κωνσταντινούπολη, ο Δημήτρης Δολαψάκης και ο Χαράλαμπος Μηνάογλου εξετάζουν τον ρόλο των δικτύων στην επαφή των ταξιδιωτών με τη γηγενή κοινωνία και τη διαμεσολάβησή τους στη διαμόρφωση της τελικής πληροφορίας που παραδίδει το περιηγητικό κείμενο. Συνάμα, μέσα από την έρευνα των δικτύων, οι δύο μελετητές εντοπίζουν άγνωστα βιογραφικά στοιχεία για μέλη των ηγετικών ομάδων της ελληνικής και γενικότερα της οθωμανικής κοινωνίας του 18ου αιώνα και προωθούν τις σχετικές προσωπογραφικές έρευνες.

Στην ίδια ενότητα, η Πίτσα Τσάκωνα μελετά τα ταξίδια που πραγματοποίησε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ο Βρετανός περιηγητής Τζων Χάουαρντ (John Howard). Εμβληματική μορφή στην ιστορία του φαινομένου της φιλανθρωπίας, ο Χάουαρντ πρωτοστάτησε στις προσπάθειες που καταβλήθηκαν στην Ευρώπη κατά την εποχή του Διαφωτισμού για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στα ιδρύματα εγκλεισμού. Η μελέτη εντοπίζει και παρουσιάζει πλούσιο υλικό για την ελάχιστη ερευνημένη ιστορία των επιδημιών και της ιατρικής στον ελληνικό χώρο. Η δεύτερη ενότητα κλείνει με τη μελέτη της Μαρίας Κωσταρίδου για τον Γερμανό κληρικό Γιόχαν Φρήντριχ Ούσκο (Johann Friedrich Usko), ο οποίος διετέλεσε πάστορας της ευαγγελικής κοινότητας της Σμύρνης για περισσότερα από είκοσι χρόνια και συγκαταλέγεται στους αλληλογράφους του Αδαμάντιου Κοραή. Μέσω εκτεταμένων ερευνών σε βρετανικά αρχεία και στον βρετανικό περιοδικό τύπο του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, η Κωσταρίδου ανασυστήνει την εκδοτική ιστορία και την πρόσληψη της αφήγησης των ταξιδιών του Ούσκο στην ανατολική Μεσόγειο, προσδιορίζει τις ιδεολογικές συντεταγμέ-

νες της και αναλύει τη λειτουργία της ως μέσου ένταξης του «ξένου» συγγραφέα της στη βρετανική κοινωνία.

Η τρίτη ενότητα του τόμου, με τον τίτλο «Ταξιδιωτική Γραμματεία», εγκαινιάζεται με τρεις μελέτες που προσεγγίζουν τα κείμενα με ζητούμενα βιβλιογραφικά, ειδολογικά και πρόσληψης. Η Leonora Navari εξετάζει το ζήτημα της πατρότητας του ανώνυμου δημοσιευμένου *Nouveau voyage de l'Égypte* (Λισαβόνα 1702). Με αφορμή την εξαιρετικά σπάνια αυτή έκδοση, το κείμενο της Navari εισάγει τον αναγνώστη στο εργαστήριο των βιβλιογράφων και του προσφέρει μια μικρογραφία της έρευνάς τους. Η Σοφία Παπαϊωάννου μελετά τις σχέσεις των *Κερκυραϊκών Αρχαιολογιών* (1804), μιας μετάφρασης του Ευγένιου Βούλγαρη, με το πρωτότυπό της, το *Primordia Corcyrae* (1725) του Άντζελο Μαρία Κουιρίνι (Angelo Maria Quirini), το οποίο αποτελεί ένα από τα ελάχιστα (και ουσιαστικά άγνωστα) λατινικά κείμενα της ταξιδιωτικής γραμματείας του 18ου αιώνα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η πολιτική στοχοθεσία του Βούλγαρη και η διαμεσολάβηση της ομηρικής *Οδύσσειας* επηρεάζουν τη μετάφραση σε τέτοιο βαθμό, ώστε το πρωτότυπο, το κείμενο του Κουιρίνι, δεν είναι τελικά παρά ένα παλίμψηστο, ένα χνάρι, πάνω στο οποίο έχει εγγραφεί ένα νέο κείμενο. Στην ίδια ενότητα, η Μαίρη Ρούσσου-Sinclair στρέφεται σε ζητήματα πρόσληψης, εξετάζοντας την παρουσίαση των *Επιστολών* της λαίδης Μόνταγκιου (Mary Montagu) από το γνωστό γαλλικό περιοδικό *Année Littéraire* που εκδιδόταν από τον αντιβολταιριστή Ελή-Κατρίν Φερρόν (Élie-Catherine Fréron) και δημοσίευε συστηματικά κριτικές έργων της ταξιδιωτικής γραμματείας. Η μελέτη διερευνά τον τρόπο με τον οποίο ο Γάλλος βιβλιοκριτικός προσεγγίζει το κείμενο της Βρετανίδας περιηγήτριας και εξετάζει τη διαμεσολάβηση της πολιτισμικής ταυτότητας του εκάστοτε παρατηρητή στην πρόσληψη του Άλλου.

Η τρίτη ενότητα ολοκληρώνεται με τρεις μελέτες που προσεγγίζουν την ταξιδιωτική γραμματεία ως ιστορική πηγή. Ο Δημήτρης Δημητρόπουλος εξετάζει και αξιοποιεί τα περιη-

γητικά κείμενα ως πηγή πληροφοριών για τη δημογραφία του ελληνικού χώρου, κυρίως των νησιών του Αιγαίου, κατά τον 18ο αιώνα. Η μελέτη διερευνά τις πρακτικές συνθήκες αλλά και τις θεωρητικές αντιλήψεις που επηρέασαν τη συλλογή και τη διαμόρφωση των πληροφοριών που παραδίδουν τα κείμενα και αναδεικνύει τη σημασία των πληροφοριών αυτών για ειδικά ζητήματα όπως το ύψος και η σύνθεση του πληθυσμού ή οι δημογραφικές επιπτώσεις επιδημιών και φυσικών καταστροφών. Ο συγγραφέας προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για τη δημογραφία του ελληνικού χώρου και, παράλληλα, οι μεθοδολογικές αρχές που επεξεργάζεται, μελετώντας το ειδικότερο θέμα του, έχουν ευρύτερη ισχύ και χρησιμότητα για την έρευνα που προσεγγίζει την ταξιδιωτική γραμματεία ως πηγή ιστορικών πληροφοριών.

Ο Χαράλαμπος Χοτζάκογλου στρέφει το ενδιαφέρον του αναγνώστη από το κείμενο στην εικόνα που το συνοδεύει. Με αφορμή τις απεικονίσεις του ναού του Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα της Κύπρου ελέγχει την αξιοπιστία των σχεδίων και των χαρακτηριστικών που απαντούν στα έργα της ταξιδιωτικής γραμματείας και διερευνά την αξία τους ως πηγής για την αρχαιολογική έρευνα. Η μελέτη καθιστά σαφή τον ρόλο που διαδραμάτισε ως προς την ποιότητα της πληροφορίας ο μηχανισμός της αντιγραφής: με την οικειοποίηση εικόνων ή χωρίων από παλαιότερα περιηγητικά έργα μεταγενέστεροι συγγραφείς συνέβαλλαν συχνά στη διαιώνιση λανθασμένων πληροφοριών και στην εμπέδωση στερεοτύπων για τον Άλλο.

Ο τόμος κλείνει με τη μελέτη της Αριάδνης Μουταφίδου για την επανάσταση του Πατρόνα Χαλίλ που συγκλόνισε την Κωνσταντινούπολη στα 1730, σηματοδοτώντας το τέλος της περιφημής «Εποχής των Τουλιπών» (1717-1730). Προσεγγίζοντας συγκριτικά τα κείμενα των ξένων ταξιδιωτών που περιέγραψαν τα γεγονότα, η συγγραφέας εξετάζει τον λόγο που συγκροτούν τα έργα της ταξιδιωτικής γραμματείας αλλά και τον λόγο που αναπτύσσουν οι επαναστάτες και οι εκάστοτε φορείς της εξουσίας τόσο για τη συγκεκριμένη επανάσταση, όσο και για τα

επαναστατικά κινήματα γενικότερα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η μελέτη εστιάζει στις έννοιες της νομιμοφροσύνης, της εξέγερσης και της επανάστασης, προκειμένου να διερευνήσει το σημασιολογικό τους πεδίο σε μια εποχή που αυτό ήταν ακόμα πολύ διαφορετικό από εκείνο που απέκτησαν μερικές δεκαετίες αργότερα με την ιστορική εμπειρία της Γαλλικής Επανάστασης.

Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister